

دکتر قاسم قاضی، استادیار، گروه روانشناسی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران
دانشیار دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

تلفن: ۸۱۰۰۰۰۰۰

پست الکترونیک: qasim@ut.ac.ir

اهمیت بازی در آموزش و پرورش پیش دبستانی

معنای واژه بازی و تعریفهای مربوط به آن از زاویه‌های ارگانیسم، آموزش و درمان، نگرش اسلام نسبت به بازی کودکان، ضوابط بازی و تفاوت‌های میان بازی و کار از دیدگاه پیاژه، تعریفهای مربوط به روان‌درمانی و بازی درمانی، آموزش‌های مستقیم و غیر مستقیم در برنامه مهد کودکها، تاثیر بازی در رشد ذهنی کودکان، عوامل موثر در رشد ذهنی کودکان، قابلیت‌های ذاتی و محیط برانگیزاننده، ضرورت بازی برای رشد کودکان، نیازهای طبیعی کودکان و جایگاه بازی در سلسله مراتب نیازهای کودکان، اعلامیه حقوق روانی کودکان و حق فرصتهای کامل برای بازی، تفریح و تخیل آزاد، دلیل علاقه کودکان به بازی، نقش بازی در غلبه کودک بر ترس و ناایمنی و ابراز خشم و پرخاش خود، عملی ساختن افکار و تصورات از راه بازی، نقش بازی در پرورش آفرینندگی کودکان، اهمیت بازی در برقراری پیوندهای اجتماعی و یگانگی شخصیت، مطالبی است که بطور گذرا در این مقاله مورد اشاره قرار گرفته است.

۱. این مقاله در دومین سمینار سراسری علمی آموزشی " بررسی مسائل کودکان "

که به مناسبت روز جهانی کودک در مراکز توان بخشی حضرت علی اکبر (ع) (۹-۱۱ خرداد

۱۳۶۷) برگزار شده ارائه گردیده است.

نخستین سخن چون گشایش کنیم سخن آفرین را ستایش کنیم
نخستین خلقت پسین شمار تویی خویشتن را به بازی مدار

قبل از هر چیز روز ۱۱ خرداد ماه را که از طرف سازمان ملل متحد روز جهانی کودک نامیده شده است به شما شرکت کنندگان در سمینار و همه مربیان، والدین و دست اندرکاران تربیت کودک تبریک عرض می‌کنم و از سازمان بهزیستی کشور که سمینار سراسری خود را هر ساله در چنین روزهایی بر پا می‌دارد، تشکر می‌کنم. این نشانه‌ی علاقه‌مندی و احترامی است که مسئولان سازمان برای مقام پراج کودک قائل می‌باشند.

سخنرانی امروز من شامل چند بخش می‌شود. نخست سیری در ادبیات و معارف اسلامی خواهیم داشت تا واژه "بازی" را معنا کنیم. آنگاه به تعریف بازی از لحاظ روان‌شناسی پرداخته مختصری در باره بازی از جنبه‌های ارگانیسم، آموزش و درمان گفتگو خواهیم کرد. سپس اهمیت بازی را در آموزش و پرورش پیش دبستانی مورد بحث قرار داده و در صورت باقی ماندن فرصت، مختصری نیز در باره یافته‌های پژوهشی مربوط به بازی کودکان صحبت خواهیم کرد.

معنای بازی

مرحوم دهخدا برای بازی معانی بسیاری مانند هزل، مزاح، خوش طبعی، سهل انگاشتن، به شوخی گرفتن، بیهوده، فریب، شیوه، محبت، امر مهم، واقعه، اتفاقی، نمایش، بازیهای ورزشی، نیرنگ، رقص، قمار، و اهمیت ندادن را در ادبیات فارسی یافته و خود، بازی را اینگونه معنا کرده است: "هرکار که مایه سرگرمی باشد، رفتار کودکانه و غیر جدی برای سرگرمی، کار تفریحی" (۱).

در زبان عربی واژه لعب به معنای بازی است و در قرآن کریم این واژه غالباً همراه با کلمه لهوبه معنای غافل، بازنده، و بازی کردن بکار رفته است (۲)، "وما الحیوة الدنيا الا لعب و لهو." (سعدی علیه الرحمه می‌فرماید:

۱. وللدار الاخرة خیر للذین یتقون افلا تعقلون (زندگانی دنیا جز بازی و هوس نیست و همانا سرای دیگری پرهیزکاران را نیکوتر است، آیا اندیشه نمی‌کنید؟).

اهمیت بازی در...

دریغنا که فصل جوانی برفت به لهو و لعب زندگانی برفت (۳)

یا : عقل و ادب پیش گیر و لهو و لعب بگذار . (۴)

نگرش اسلام به بازی کودکان

با اینکه دین اسلام انسان مسئول و بالغ را از پرداختن به بازی و سرگرمی در حیات دنیوی پرهیز می دهد، ولی بازی کردن کودکان را امری طبیعی و مجاز بشمار می آورد .

امام صادق (ع) می فرماید :

الغلام یلعب سبع سنین پسر هفت سال بازی می کند

و یتعلم الكتاب سبع سنین و هفت سال خواندن و نوشتن می آموزد

و یتعلم الحلال و الحرام سبع سنین و هفت سال حلال و حرام را یاد می گیرد . (۵)

پیامبر اسلام حضرت محمد (ص) که کودکان را بسیار دوست می داشت و نیکی به آنها را همواره سفارش می فرمود، حتی هنگام سجده خود در مسجد، مزاحم بازی امام حسین (ع) که آن زمان کودک بود و بر دوش جد بزرگوار خود سوار شده بود نشد و آن قدر به سجده خود ادامه داد تا آن بازی به انجام رسید . ادامه بازی و شکیبایی پیامبر (ع) که موجب نگرانی نمازگزاران شده بود سرمشق مفیدی است برای همه ما پیروان آن حضرت . از حضرت علی علیه السلام نیز این جمله را نقل می کنند که :

" هر کس کودکی دارد باید برای او کودک شود " . (۶)

چونکه با کودک سر و کارت فتاد پس زبان کودکسی باید گشاد (۷)

متأسفانه این نگرش درست، در ایران بعد از اسلام همه جا سرمشق قرار نگرفته است و بسیار اتفاق افتاده و می افتد که از کودکان زیر هفت سال به جد انتظار انجام وظایف بزرگسالان و یا حتی اجرای احکام الهی را داشته ایم . در این میان، حکام و امرای خشنی یافت شده اند که ابداً " مطابق سیره پیامبر اسلام و ائمه معصومین (ع) عمل نکرده اند . برخی نه تنها به بازی کودکان واقعی ننهادند، بلکه بازی آنها را با بیرحمی و شقاوت پاسخ گفته اند . در شرح حال بهاء الدین محمد جوینی نقل شده است که او حکمران

فارس و عراق در عهد مغول بود و پسر شمس الدین جوینی است . وی به سن ۳۰ سالگی وفات یافت . از حکمرانان جدی و سختگیر بود و نسبت به عمال و رعایا زیاده خشونت داشت . از سطوت او نقل کرده اند که طفل خردسال خود را به جرم آنکه به بازی دست در ریش پدر زده بود به دست دژخیم سپرد " . (۸)

تعریف بازی

شاید یکی از بهترین تعریفهای بازی را بتوان از کتاب نظریه بازی نوشته میشل و میسون به دست آورد . از دیدگاه این دو روان شناس^۱ " بازی عبارت است از نگرش فکری که می تواند به هر نوع فعالیت انسانی اطلاق شود و به هر کاری تسری یابد . (۹) پیازه روان شناس مشهور برای شناخت بازی ، آن را با کار مقایسه کرده و برای تمیز این دو نوع فعالیت انسانی ، پنج ضابطه برشمرده است . او بر این باور است که :

۱ . بازی فعالیت است که هدفش در خود آن نهفته است ، در حالی که هدف کار در خارج آن قرار دارد .

۲ . بازی فعالیت است که فرد آن را اختیار می کند ، در حالی که خاصیتی اجباری و الزامی دارد .

۳ . بازی فعالیت است که انجام آن موجب خشنودی و خوشحالی بازی کننده می گردد ، و حال آنکه کار ضرورتاً " خوشایند نیست .

۴ . بازی از قید سازمان آزاد و رهاست ، در حالی که کار معمولاً " با سازماندهی همراه است .

۵ . بازی از کشمکش و پرخاش به دور است ، و حال آنکه ماهیت کار گرایش آشکاری به سوی کشمکش و پرخاش دارد . (۱۰)

شاید در مورد بازیهای آموزشی و بازیهای انفرادی کودکان بتوان معیار پنجم پیشنهادی پیازه را صادق دانست ، ولی در پاره‌ای از بازیها مانند بازیهای تقلیدی و نمایشی ، که ذکر آنها از حوصله این بحث بیرون است و بیشتر موضوع آن بازی درمانی است ، نگرانیها و اضطرابهای کودکان به روشنی قابل مشاهده بوده و گاهی توسط خود

1. Mitchell and Mason.

اهمیت بازی در...

آن گونه بازیها، دشواری کودک تشخیص داده شده و درمان می‌گردد. پس از یسار آوری ضابطه‌های تشخیص بین بازی و کار، می‌رسیم به تعریفی که پیاژه در کتاب "بازی، روپا و تقلید در دوران کودکی"، از بازی بمدست می‌دهد. وی می‌گوید "بازی اساساً، یکی ساختن واقعیت است با خود". قبل از خاتمه‌این گفتگو اجازه می‌خواهم به تعریفهای هر چند ناقص ولی جالب دوتن از اندیشمندان دیگر اشاره کنم. بهاء‌الدین ولد^۱ که پدر با فرهنگ محمد جلال‌الدین معروف به مولوی (قرن هفتم هجری) است، می‌گوید "هر بازی از جدی بیرون آمده است". (۱۲) میشل مونتنی^۲ حکیم قرن شانزدهم فرانسه که در تجربه‌گرایی و طبیعت دوستی پیشروان ژاک روسوست^۳، می‌نویسد، "بازی کودکان تفریح نیست، در حقیقت باید آن را جدی‌ترین کارهای ایشان دانست". (۱۳)

جنبه‌های ارگانیک، آموزشی و درمانی بازی

کودکان پیش دبستانی بیشتر از راه حواس و یا بهتر بگوئیم، توسط ارگانیک خود یاد می‌گیرند نه از راه تفکر منطقی. هر چند حواس مبنای فیزیولوژیک دارند، اما بازی باعث گسترش آنها می‌شود. در واقع، بازی برد حواس را افزایش می‌دهد و کودک توسط حواس ارگانیک خود جهان خارج را می‌شناسد. به همین دلیل می‌توان بر این باور بود که بازی بهترین مربی کودکان بشمار می‌رود. کل ارگانیک کودک، زبان عاطفی اوست و این زبان هرگز دروغ نمی‌گوید. اگر گرسنه است یا تشنه، اگر خسته است و نیاز به خواب دارد و چنانچه از چیزی یا کسی خوشش نیاید، این ارگانیک صادقانه حقیقت را بر زبان می‌آورد.

کارل راجرز روان‌شناس معاصر در تعریف روان‌درمانی می‌گوید "فرایندی است که توسط آن انسان بدون خودفریبی و تحریف ارگانیک، خویشتر می‌شود". (۱۴) کلارک-موستاکاس^۴ در کتاب "کودکان در بازی درمانی"، بازی درمانی را این طور تعریف می‌کند:

۱. معروف به سلطان العلماء (۵۴۳ تا ۶۲۸ هجری قمری).

2. Michel de Montaigne

۳. اندیشمند قرن هجدهم فرانسه که کتابهای امیل و قرارداد اجتماعی او به

فارسی برگردانیده شده است.

4. Clark Moustakas.

نشریه علوم تربیتی

"بازی درمانی را می‌توان مجموعه نگرشهایی تلقی کرد که کودکان ضمن آن می‌توانند به شیوه دلخواه خود، با آزادی کافی به آشکارسازی کامل خویشتن خود بپردازند، به‌طوری که سرانجام بتوانند توسط بینش عاطفی به احساس ایمنی، احساس شایستگی و احساس ارزش دست پیدا کنند". (۱۵)

می‌دانیم که در مهد کودکیها، کلاسهای کودکانی و آمادگی می‌باید تا آنجا که ممکن است از آموزش مستقیم پرهیز شود و همه فعالیت‌های کودکان به گونه‌ای غیر مستقیم تحقق یابند. بازی خودمثال بارز فعالیت‌های غیرمستقیم است. چنانچه آموزشهای مختلف را بتوانیم ماهرانه در قالب بازیهای گوناگون مناسب و موردپسند کودکان درآوریم، به آموزش غیرمستقیم دلخواه دست خواهیم یافت و کودکان مهارتهای مورد نظر را خواهند آموخت. نوآوران کودکانهای انگلستان که پیرو دیدگاه پیازه در زمینه رشد ذهنی هستند، رشد ذهنی کودک را تابع دو عامل می‌دانند. از یک سو با قابلیت‌های ذاتی^۱ کودک و روبرو هستیم و از دیگر سو با محیط برانگیزاننده^۲ بیرون از کودک. عامل نخست را می‌توان به منزله ظرف و عامل دوم را همانند مظلوف دانست، با این تفاوت که در اینجا کیفیت مظلوف می‌تواند در انبساط و گسترش ظرف تاثیر داشته باشد. چه شایسته است این گفتار نغز علی‌علیه اسلام که معنای انبساط ذهن کودک را روشن می‌سازد: "هر ظرفی با مظلوف خود پر می‌شود به جز ظرف علم که به وسیله آن منبسط می‌گردد". (۱۷) ذهن کودک به خاطر انعطاف پذیری و قابلیت رشدی که دارد، به شرط اینکه تجربه مناسب در آن وارد شود، چنان در ذهن جایگزین می‌شود که خود ظرف ذهن را نیز گسترش می‌دهد. بهترین علم برای کودک تجربه مناسب، یا به عبارت دیگر بازی آموزشی است.

به گفته شارب، "آمادگی برای پرورش یک مفهوم از دو چیز ناشی می‌شود: بلوغ بیولوژیک و شمار زیادی تجربه از موادی که با مفهوم مورد نظر بستگی داشته باشند.

کودکستانهای امروزی کوشش دارند تا محیط برانگیزاننده و پر از تجربه‌ای در اختیار کودکان قرار دهند. کودکان ضمن پرو خالی کردن آب در ظرفهای گوناگون، از آنها مشاهده و مقایسه به عمل آورده، و این عمل به کسب و ابقای ذهنی کمیت^۳ در ذهن آنان

-
1. Innate potential
 2. Stimulation environment.
 3. Conservation of quantity.

اهمیت بازی در ...

منجر می‌گردد. آنها کل را به صورتهای گوناگون و شکلهای مختلف در می‌آورند. از نظر ابقای ذهنی عدد، آنها بلوط، دکمه، سکه یا چیزهایی را که به نظرشان جالب است جور کرده و می‌شمارند. کودکان برای کسب مفاهیم فضایی، از جعبه‌های مقوایی، مدل‌های خانه و اتوبوس ساخته و سطح آنها را با کاغذ رنگی پوشانده یا اینکه تمامی آنها را رنگ می‌کنند. فرایندی که مستلزم دستکاری شکلهای و نظر انداختن به اشیاء از زوایای مختلف است." (۱۸)

چرا بازی برای رشد کودک کان ضرورت دارد ؟

بر آنچه که در بالا در باره نقش سازنده بازی در حوزه‌های ارگانیک، آموزش و درمان گفته شد، می‌توان مطالب زیر را افزود:

بازی مهارتهای کودکان در نگاه کردن، انطباق چشم و دست، لمس کردن و ساختن اشیاء، درک فاصله‌ها، فهمیدن مفاهیم مربوط به فضا، مقادیر، بوها و مزه‌ها و مانند آن را افزایش می‌دهد و از این رو گنجاندن فعالیتهایی که مهارتها و درک مفاهیم یاد شده را در برگیرند، ضرورت دارد. تمامی این فعالیتهایی باید ضمن بازی و به گونه‌ای غیرمستقیم آموخته شوند. ترتیب اشیاء و طبقه‌بندی کردن که پایه یادگیری حساب و ریاضی است به آسانی قابل آموزش غیر مستقیم نیست.

از دیدگاه نیازهای طبیعی کودک نیز بازی دارای جایگاه پر ارجی است:

- کودکان نیاز دارند تا از لحاظ عاطفی و هیجانی مورد توجه قرار گیرند.
- کودکان برای رشد بیشتر ذهنی به محیط برانگیزاننده نیازمندند.
- کودکان نیاز دارند تا زبان مادری را به آسانی و درستی بیاموزند.
- کودکان نیازمندند تا در فعالیتهایی شرکت کنند که به ساختن اشیاء ساده بینجامد.

- کودکان نیاز دارند تا به حال توجه کنند و تجربه‌های تازه‌ای در زمان حال داشته‌باشند.

- کودکان نیاز دارند تا دو قلمرو واقعیت و خیال را بشناسند و در این هر دو قلمرو قرار گیرند یا فعالیت داشته باشند.

کودکان سخت به بازی نیاز دارند و با توجه به گفته‌های بالا ضرورت ارضای این نیاز حتمی به نظر می‌رسد. این نیاز، مانند دیگر نیازهای یاد شده در بالا حق طبیعی هر

نشریه علوم تربیتی

کودک است. در اعلامیه جهانی حقوق کودکان که از سوی سازمان ملل متحد تنظیم یافته است، و نیز اعلامیه حقوق روانی کودک که از سوی انجمن بین المللی روان شناسی آموزشگاهی به تصویب رسیده است، "حق فرصتهای کامل برای بازی، تفریح و تخیل آزاد" از جمله حقوق مسلم کودکان شناخته شده است. (۱۹)

چرا کودکان بازی را دوست دارند؟

پس از بررسی تعریفهای مربوط به بازی و فایده بازی برای رشد همه جانبه کودکان اینک لختی بیندیشیم که چرا بچه ها بازی را دوست دارند؟ پاسخ به این پرسش را می توان در واقعیتهای مربوط به ماهیت بازی جستجو کرد:

۱. بازی خوشحال کننده است.

کودکان بازی می کنند، چون بازی به آنها نشاط و شادی می بخشد. فعالیت بازی هدفی در خود دارد، بدین معنا که کودکان بازی نمی کنند تا سرانجام به هدفی که شادی یا خوشحالی باشد برسند. آنها بازی می کنند زیرا که چنین فعالیتی فطرتاً شادی آوراست.

۲. غلبه کردن بر نا ایمنی و ترس.

چون بازی ماهیتی شادی آور دارد، از این رو کودکان هنگام روبروشدن با ترس و نا ایمنی به بازی پناه می برند. بسیار دیده شده است والدینی که با یکدیگر سرناسازگاری داشته اند، هنگام منازعه، کودک آنها به بازی مشغول شده است.

۳. ابراز پرخاشگری و خشم مقبول.

کودک می تواند پرخاشگری و خشم خود را به گونه ای پسندیده و درخور اوضاع و احوال مربوط، آشکار نماید. هنگامی که کودک از مکانیزمهای دفاعی فرافکنی، جانشین سازی، همانندسازی و انکار در بازیهای خود استفاده می کند، در واقع بازی را وسیله و راه فراری برای رفع عصبیتهای خود اختیار کرده و بدینوسیله احساس آرامش و رهایی می کند. بازیهای نمایشی (سمبولیک) که مهمترین بازیها از لحاظ بازی درمانی هستند، از این گرایش کودک به ابراز پرخاشگری و خشم سود جستیه و ما را در شناخت و درمان کودکان آشفته و پریشان یاری می رسانند.

۴. عمل ساختن افکار و تصورات.

هنگامی که فکر کودک نمی تواند به صورت مجرد و انتزاعی رابطه میان اشیاء و

اهمیت بازی در:

اشکال را بفهمد چه بسا که دستهای ظریف او با کمک سایر حواس بهتر بتوانند به درک روابط حاکم بر اشیاء، مقادیر و اشکال توفیق یابند. اگر بنا به گفته کانت فیلسوف نام آور، دستها به منزله مغز خارجی انسان هستند، کودک گرایش دارد تا هر چه بیشتر ضمن بکارگیری دستهای خود جهان بیرون از خود را بهتر بشناسد و تصورات درستی از آن داشته باشد.

۵. پرورش آفرینندگی.

بازی گرایش کودک را به ساختن و آفریدن پرورش می دهد. کودک به شیئی ساخته شده خود با افتخار می نگرد و دوست دارد همگان و بویژه کسانی را که او بیشتر دوست دارد، آن اثر او را ببینند، اگر ما بخواهیم دنیا را به گونه ای که کودکان می بینند ببینیم، لازم است با آفرینندگیهای کودکان آشنا شویم. ما بزرگسالان نیز چنانچه بتوانیم به گونه ای که کودکان اشیاء را می بینند، ببینیم در شادی و نشاط آنها شریک می شویم.

۶. برقراری پیوندهای اجتماعی با دیگران.

نیاز کودک به بازی که در بالا به آن اشاره شد، مستلزم " نیاز او به گروه همسن خود نیز هست. کودک نه تنها دوست دارد که به بازی انفرادی بپردازد، بلکه از سالهای ۳ تا ۴ سالگی به بعد، سخت به گروه سنی نیازمند است. او از دیدن کودک همسن و سال خود شاد می گردد. نیاز به کودک همسن برای رشد اجتماعی کودک ضرورت دارد. کودک بسیاری از چیزها را از کودکان همسن خود می آموزد و یکی از رسالتهای ویژه آموزش و پرورش پیش دبستانی که خانواده شاید هرگز نتواند جای آن را بگیرد، همین نیاز کودک به برقراری پیوندهای اجتماعی با دیگران یا رشد اجتماعی شدن است که شروع آن با گروه همسن آغاز می گردد.

۷. یگانگی شخصیت.

انواع گوناگون بازی، بویژه بازیهای اجتماعی موجب خواهند شد تا کودک ماهیت خود، مدار خود را که خویشتن را مرکز همه چیز می بندارد، رفته رفته از دست بدهد و میان دنیای درون خود و جهان بیرون از خود، پیوند برقرار نماید. این کنش درون ساز که برای کودک لذت بخش است، معنای عبارتی است که در بالا از پیازه دانشمندان نام آور یاد شد که " بازی اساساً یکی ساختن واقعیت است با خود ". کودکانی که به این یگانگی شخصیت از راه بازی دست نیابند، ممکن است در آینده شخصیتهایی خودخواه، کمرو، ستیزه جو و پرخاشگر پیدا کنند.

نشریه علوم تربیتی

یادداشتها

۱. لغت نامه دهخدا، (بازی کردن) .
۲. قرآن کریم، سوره‌های ۶، ۲۹، ۴۷، ۵۷ به ترتیب آیات ۳۲، ۶۴، ۳۶، ۲۰ .
۳. بوستان سعدی، باب نهم، در توبه و راه صواب، حکایت دوم .
۴. گلستان سعدی، باب هفتم، در تاثیر تربیت، حکایت پنجم .
۵. اصول کافی، جلد ۶، ص ۴۶-۴۷ .
۶. نهج البلاغه .
۷. مشنوی مولوی، چاپ علاء الدوله، دفتر چهارم، ص ۳۹۲ .
۸. لغت نامه دهخدا، ذیل " بهاء الدین محمد " .
9. Mitchell and Mason, *The Theory of play*, New York, 1934, P. 105.
۱۰. بازرسان سلطنتی انگلستان، آموزش و پرورش ابتدایی، ترجمه قاسم قاضی، تهران، چهر، ۱۳۴۸، ص ۱۲۵ .
11. Piaget, *Play, Dream and Imitation in Childhood*, London, 1960, p. 158.
۱۲. لغت نامه دهخدا، ذیل " بهاء الدین ولد " .
۱۳. بازرسان سلطنتی ص ۲۷ .
14. Rogers, C.R., *On Becoming a person*, Constable & Comapny Ltd. (Reprinted, 1984) p. 103.
15. Moustakas, Clark. *Children in play Therapy*, Ballantine Books, New York, 1976, p.2.
۱۶. اولین شارب، بازی تفکر کودکی است، ترجمه دکتر قاسم قاضی و نعمت کدیور، شرکت سهامی سپهر، (چاپ دوم) ۱۳۶۶، ص ۴۷ .
۱۷. نهج البلاغه .
۱۸. شارب، ص ۴۸ .
۱۹. قاسم قاضی، زمینه مشاوره و راهنمایی، تهران، دانشگاه تهران، چاپ دوم ۱۳۶۶، ص ۱۷۴ .